

Om een menswaardig bestaan

Over werkloosheid en arbeids-

verhoudingen in Utrecht omstreeks 1890

Gratis BROOD en KOFFIE.

De uitdeeling van gratis Brood en Koffie blijkt in een dergelijke behoefte te voorzien. Het aantal dergenen, die er gebruik van maken, neemt dagelijks toe.

Dankbaar voor den ons verstrekten steun vragen wij dringend om nieuwe middelen.

P. D. 't Hart

Wie spoedig geeft, geeft dubbel.

De Uitv. Commissie,
P. J. VERHOESEN, Voorz.
SCHAAP, Penningm.
COOPMANS, Secr.

Kiezers!

De Utrechtsche Werklieden hebben met meerderheid van stemmen, reeds bij eerste stemming, den werkman J. J. H. PIJPERS aangewezen als den **Werkmans-Candidaat**, die hunne belangen in den Gemeenteraad zal behartigen.

Zij verzoeken daarom beleefd doch dringend, allen kiezers, van wat kleur of richting zij ook zijn mogen, hunne stemmen uit te brengen op den

Werkmans-Candidaat
J. J. H. PIJPERS.

In naam der Commissie:
A. G. J. BOSMAN, Secretaris.

De Nederlandse economie stond er omstreeks 1890 slecht voor. Het land werd bovendien getroffen door een aantal extra koude winters. In Utrecht vroegen onder anderen werklozen en gemeentearbeiders tevergeefs aan het gemeentebestuur om in te grijpen. De politieke meerder-

Dr P.D. 't Hart (1933) studeerde geschiedenis in Utrecht. Hij werkte een aantal jaren als geschiedenisdocent bij het Middelbaar Onderwijs, daarna als docent economische en sociale geschiedenis bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1983 en is thans verbonden aan het Universiteitsmuseum. Hij publiceerde vooral over de geschiedenis van de stad Utrecht in de negentiende eeuw.

heid in de stad vond dit nog steeds geen overheidstaak. Om het socialisme de wind uit de zeilen te halen, hielp de burgerij wel de scherpste kantjes van het kapitalisme weg te nemen, bijvoorbeeld door minzame steun aan een werkverschaffingspro-

ject dat was opgezet door de gematigde Utrechtse werkliedenverenigingen. Deze kregen in 1891 een stem in de politiek door de verkiezing van de anti-socialistische lithograaf J.J.H. Pijpers tot lid van de gemeenteraad. Maar evenmin als de sociaal-democratische voorman P.J. Troelstra slaagde Pijpers erin de arbeiders massaal te organiseren. En telkens bleek hoe diep de kloof was tussen burgerij en werklieden.

Wij hebben ze ook in onze eigen stad gezien die rijen werklozen, met vervallen gezicht van de ontbering door hen geleden, die forsche gestalten, nu met de slappe armen langs het lijf¹.

Het ging omstreeks 1890 slecht met de Nederlandse economie, zoals bovenstaand citaat uit 1893 laat zien. De agrarische sector maakte sinds de jaren zeventig een ernstige internationale crisis door. Ook in veel ambachten en fabrieken en in de handel was het slap. In 1894 klaagde de Utrechtse Kamer van Koophandel en Fabrieken dat de ondernemers de laatste jaren blij mochten zijn als hun bedrijf niet failliet ging. Kleine neringdoenden konden 'niet dan met de grootste inspanning een veelal kommervol bestaan' rekken². Zeker tijdens langdurige strenge winters - zoals 1890-1891, 1892-1893 en 1894-1895 - heerste er grote werkloosheid. Voor mannen die in de open lucht werkten, was 'vorstverlet' normaal. Als alles meezat, konden zij in de zomermaanden een appeltje voor de dorst opzij leggen. Maar als er weinig werk was, werd de spoeling erg dun. Voor de bouwvakkers kwam daar bij dat juist in deze jaren de concurrentie onder de aannemers sterk toenam. Een gevolg was dat de patroons op de lonen beknipten. 'Onbetaald verlof' was daarvoor voor velen een regelmatig terugkerend schrikbeeld. Schulden hoopten zich op en er stonden lange rijen bij de liefdadige instellingen.

Sinds de jaren zestig waren de arbeidsverhoudingen in Nederland in beweging. Voorheen beschouwden de meeste mensen werkloosheid en armoede als het onafwendbare noodlot voor de arbeiders. Maar omstreeks 1890 dachten velen daar anders over. Vooruitstrevende liberalen wilden veranderingen, werklozen ondernamen acties, landelijke en gemeentelijke politici kwamen onder druk te staan. Dit artikel schetst pogingen die toen in Utrecht zijn ondernomen om de gevolgen van de werkloosheid te bestrijden. Het gaat niet over armenzorg, die in principe bedoeld was voor minder validen. Hier staan centraal de demonstraties van valide werklieden, hun verzoeken om hulp van het gemeentebestuur en de rol daarin van de eerste werkman die lid was van de gemeenteraad. Op de achtergrond speelt de vraag of Utrecht het suffe gat was waar nooit iets gebeurde, zoals wel wordt beweerd.

Harmonie of revolutie

De meerderheid van de Nederlandse arbeiders was ongeorganiseerd. Het progressief-liberaal getinte Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) had een fors ledenverlies geleden toen veel protestantse leden waren uitgetreden en in 1877 hun eigen verbond hadden opgericht: Patrimonium. Beide organisaties wilden in harmonieus overleg de verhoudingen tussen patroons en werknemers regelen. Vooral Patrimonium was aanvankelijk gekant tegen actie; het vond dat werklieden

gehoorzaam moesten zijn aan hun patroon en stond lange tijd afwijzend tegenover sociale wetgeving en collectieve actie. De verzuiling sloeg ook hier toe, want toen Patrimonium onder leiding van Klaas Kater teveel in gereformeerd vaarwater terechtkwam, vormden in 1890 Utrechtse arbeiders en kleine zelfstandigen die lid waren van de Nederlandse Hervormde kerk hun eigen Christelijke Werklieden-Vereeniging. Deze had als doel 'in onderwerping aan Gods Woord, door alle geoorloofde middelen de maatschappelijke belangen der leden te bevorderen en mede te werken tot de bloei der Nederduitsche Hervormde Gemeente alhier'. Ook elders volgden de nederlandse hervormde arbeiders dit voorbeeld en in 1898 telde de Christelijke Werklieden-Vereeniging 23 afdelingen met in totaal 6878 leden³. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad (UD)* keurde deze ontwikkeling af omdat daardoor 'op het toch al glibberig terrein van onze maatschappelijke toestanden nu ook allerlei kerkelijke distincties gaan meespreken'⁴. Er waren nog meer van zulke 'kerkgenootschappelijke werkliedenverenigingen'⁵. De rooms-katholieken verenigden zich in de jaren negentig in St. Joseph en er was in Utrecht bijvoorbeeld ook nog een Oud-Katholieke Werklieden Vereeniging. De socialisten kregen aanvankelijk in Nederland nauwelijks een voet aan de grond. In Utrecht veroorzaakten zij omstreeks 1870 veel commotie en in de jaren tachtig schokten de aanhangers van de Sociaal-Democratische Bond van Ferdinand Domela Nieuwenhuis de goegemeente met hun revolutionaire dreiging⁶. Maar het vroege

socialisme ging onder in een broederstrijd die in 1894 leidde tot een scheiding der geesten. Er ontstond naast de beweging van Domela Nieuwenhuis een nieuwe partij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De voorman van de SDAP, Pieter Jelles Troelstra, woonde tussen 1893 en 1897 in Utrecht. Toen hij daar arriveerde, heerste er een anti-socialistische stemming. Hij heeft, onder andere als redacteur van zijn blad *De Baanbreker*, de groei van het socialisme sterk bevorderd.

Aan het einde van de eeuw was het niet langer vanzelfsprekend dat arbeiders hun lot gelaten droegen. Vooruitstrevende burgers hadden sedert de jaren zestig 'self-help' gepropageerd. Zij wilden dat de werklieden op eigen benen konden staan. Behalve door een goede opleiding kon dat ook worden bereikt als de werklieden



Pieter Jelles Troelstra, voorman van de SDAP.

zich aaneensloten. Natuurlijk niet onder socialistische banieren, want in die kringen wilde alleen maar revolutie. Nee, een verstandige arbeider sloot zich aan bij een gematigde werkliedenbeweging of bij een coöperatie die goederen tegen lage prijs kon verkopen. Dan bleven de vertrouwde maatschappelijke verhoudingen bestaan. Zij wilden door sociale wetgeving de scherpe kanten van het kapitalistische systeem wegslijpen.

Over de vraag in hoeverre de overheid door sociale wetgeving het lot van de arbeiders mocht beïnvloeden, liepen de meningen uiteen. Enerzijds wezen behoudende lieden op de wet van vraag en aanbod die elke 'kunstmatige' verbetering van de lonen en arbeidsomstandigheden ongedaan maakte. Aan de andere kant was er een groeiend aantal progressieve burgers die wilden voorkomen dat het vrije spel van economische krachten onschuldige slachtoffers maakte. Het 'Kinderwetje' van 1874 legde de vrijheid van patroons enigszins aan banden en was de eerste stap naar wettelijke regeling van de arbeidsverhoudingen. Het ging om bestrijding van excessen, zoals overmatige arbeid voor de zwaksten, in dit geval de kinderen jonger dan twaalf jaar. Als men op dat gebied de wet van vraag en aanbod niet inperkte, werden gekoesterde waarden aangetast, zoals het gezin, de mogelijkheden voor de arbeiders om zich te verheffen en de gelijke kansen voor het individu. Bovendien hoopten velen met kleine verbeteringen te voorkomen dat de aanhang van het socialisme groeide.

In een aantal gemeenten trokken groepen verbitterde werklozen demonstratief door de straten om de aandacht te vestigen op hun problemen. Veel welgestelden vonden dat iemand pas in uiterste nood eerbiedig om hulp mocht vragen en dankbaar moest zijn voor de sobere gaven die weldadigheid hem toestopte. Degenen die 's winters in geldnood raakten, hadden blijkbaar in de zomermaanden onvolgende gespaard of geld over de balk gesmeten. Zo klaagde de rooms-katholieke *Utrechtsche Courant (UC)* in december 1893 over gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef bij arbeiders die een bewijs van onvermogen vroegen om gratis te kunnen trouwen. Zij wachtten niet totdat zij hun gezin konden onderhouden, maar trouwden zodra ze wisten dat 'de allereerste maanden geen broodgebrek' dreigde. Als het even tegengat, raakten zij in de problemen. Dat was volgens het blad dus hun eigen schuld. Intussen viel het socialistische zaad bij hen in vruchtbare bodem⁷. Het blad vergat te vermelden dat arbeiders in slechte tijden nauwelijks konden rondkomen, laat staan sparen. Er bestonden nog vrijwel geen sociale voorzieningen zodat zij elke dag zonder werk konden raken en dus zonder inkomsten.

De socialisten vonden dat valide arbeiders recht hadden op arbeid en behoorlijke betaling, zodat zij de vernederende gang naar de armenzorg niet hoefden te maken. De overheid moest de arbeiders beschermen.

'Een rilling van verontwaardiging'

In 1887 verscheen het rapport van de parlementaire commissie die een onderzoek had verricht naar de toepassing van het kinderwetje en de toestand in fabrieken en werkplaatsen. 'Men had niet gedacht, dat in den tegenwoordigen tijd, in ons land en bij al hetgeen er reeds ten behoeve van den werkman is verricht, zulke dingen nog konden bestaan, zonder dat de kern onzer maatschappij daartegen in verzet kwam' schreef het *UD* geschokt⁸. Al voordat het rapport was gepubliceerd, had iemand in een ingezonden brief geschreven dat de enquêtecommissie ook maar eens een kijkje moest komen nemen in Utrecht, waar in een aantal bedrijven jongens van 18 jaar moesten werken voor het hongerloon van 60 cent per dag⁹. De voorzitter van het ANWV, B.H. Heldt - die zelf deel had uitgemaakt van deze enquêtecommissie - had in maart 1887 een lezing gehouden in Utrecht. Daarin had hij gesproken over de onveiligheid die nog in veel bedrijven heerste; over het gebrek aan bescherming van werkende vrouwen en kinderen en over de behoefte aan een goede oudedagsvoorziening en aan verzekeringen tegen de gevolgen van ongevallen en ziekte¹⁰. Het zijn thema's waar in de jaren '90 veel over te doen is geweest.

Jaren later zou het *UD* schrijven dat de enquête 'een rilling van verontwaardiging en afkeer' had opgeroepen. Veel patrouns beschouwden toen de werkman nog steeds als 'een lastdier, dat wordt gejaagd en voortgedreven van de wieg tot aan het graf, zonder dat schier ooit een zonnestraal valt in zijn gemoed en hem tot het bewustzijn brengt werkelijk mensch te zijn'¹¹. Wie na het rapport nog beweerde dat het allemaal wel meeviel, sloot de ogen voor de realiteit, aldus het *UD*. De redactie vond dat de overheid moest ingrijpen 'ter bescherming onzer werklieden' en stelde voor om arbeid buitenshuis voor gehuwde vrouwen geheel te verbieden en de maximale arbeidsduur wettelijk te regelen. Arbeiders moesten elke dag minstens zes uur kunnen slapen en ook voldoende aandacht besteden aan hun gezin. Daarom wilde het *UD* dat de arbeiders tussen de middag thuis konden eten. Het zag niet in dat dit kleinsteedse en ambachtelijk ideaal niet paste in de zakelijke realiteit van de groeiende fabrieksnijverheid. Het was ook niet langer mogelijk omdat veel arbeiders in de zich snel uitbreidende stad te ver van hun werk woonden om in de middagpauze van hun werk heen en weer naar huis te kunnen lopen¹².

Het rapport van de enquêtecommissie mag dan veler ogen hebben geopend, de meeste stemgerechtigde burgers bleven vasthouden aan hun overtuiging dat de problemen konden verdwijnen zonder ingrijpende veranderingen¹³. Het rapport veroorzaakte wat schrik en verontwaardiging, maar het stof ging al gauw weer liggen en men richtte de aandacht op andere alledaagse dingen. Alleen de socialisten eisten grondige veranderingen, maar dat deden zij al jaren.

Het *UD* waarschuwde dat er iets moest gebeuren omdat de economische problemen 'een vruchtbare bodem voor volksmenners van allerlei slag' waren¹⁴. Deze

voorspelling veroorzaakte echter geen angst voor revolutie, want het socialisme was geen massabeweging. De gematigde werkliedenverenigingen lieten zich bij allerlei gelegenheden horen en rammelden weleens met de stakingskas. Maar daarvan ging toch niet genoeg dreiging uit om de burgerij ervan te overtuigen dat grondige structurele veranderingen nodig waren. Zolang het socialisme niet sterk groeide en revolutionaire acties uitbleven, leek het erop dat de middelen nog zo slecht niet waren waarmee men vanouds in moeilijke tijden de werklieden te hulp schoot. Men kon erop hopen dat kleine aanpassingen voldoende zouden zijn om de sociale rust te bewaren. De werkelijkheid was minder rooskleurig. Ook in Utrecht smeulde onvrede in de eerste helft van de jaren '90¹⁵.

'Een burgerplicht en een zaak van recht'

Bij de verkiezingen voor de Utrechtse gemeenteraad op 7 juli 1891 kozen de stemgerechtigde burgers een werkman: de steendrukker J.J.H. Pijpers. In die jaren raakten steeds meer mensen ervan overtuigd dat er ook arbeiders zitting moesten hebben in vertegenwoordigende lichamen. De voorzitter van het ANWV, B.H. Heldt, en de leider van de SDB, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, waren in de tweede helft van de jaren '80 gekozen in de Tweede Kamer. Heldt zat sinds 1881 in de Amsterdamse gemeenteraad. In andere gemeenten was de verkiezing van een 'werkmans-candidaat' onderwerp van gesprek¹⁶.

Nederland kende nog niet de centraal georganiseerde partijen die in de twintigste eeuw de politiek bepalen, al was in 1878 wel de Anti-Revolutionaire Partij opgericht en begonnen ook de liberalen in het midden van de jaren tachtig aan partijvorming. Wel bestonden er plaatselijke kiezersverenigingen, waarin gelijkgezinden elkaar ontmoetten. In verkiezingstijd zochten ze geschikte kandidaten en probeerden ze door advertenties en andere propaganda de steun van stemgerechtigde burgers te winnen. De behoudend-liberale Utrechtsche Kiezersvereniging had eerder in 1891, bij verkiezingen ter vervanging van een aantal leden van de gemeenteraad, voorbereidingen getroffen om een werkman kandidaat te stellen. Er was zelfs al een geschikte persoon gevonden, maar deze krabbelde terug met als argument dat hij gekozen moest worden door arbeiders en niet door heren.

De volgende poging had succes. Blijkbaar hadden enkele kiesverenigingen duidelijk laten merken dat zij een betrouwbare werkman als kandidaat zochten. Vlak voor de raadsverkiezingen van 21 juli 1891 belegden de gematigde werkliedenverenigingen een vergadering. Daar werden eerst enkele praktische problemen besproken waarmee een werkman als raadslid te maken zou krijgen. Allereerst was er de vraag of de man een eigen mening zou kunnen en durven verdedigen als zijn patroon ook in de raad zat. Daarnaast kon hij in financiële problemen komen omdat raadsleden geen presentiegeld of andere vergoeding ontvingen en er toch overdag vergaderd

moest worden. Na deze moeilijkheden te hebben geconstateerd, kozen 108 van de 199 aanwezigen Pijpers als hun favoriet. Behalve de Utrechtsche Kiezersvereniging zetten vervolgens alle kiezersverenigingen in de stad hem op hun kandidatenlijst. Pijpers konden zij met een gerust geweten steunen. Hij verklaarde zelfs schriftelijk dat hij nooit sociaal-democraat was geweest en hun 'meestal onzalige theorieën' steeds had bestreden. Als voorzitter van Cultiveeren - de Utrechtse afdeling van het ANVV die in 1883 was opgericht - vormde hij geen bedreiging voor de burgerlijke orde: hij was 'een onschadelijk element'.

Pijpers' kandidatuur was onderdeel van het politieke spel van die dagen. Door hem op hun lijst te zetten, hoopten de kiezersverenigingen stemmers weg te lokken van de Utrechtsche Kiezersvereniging die toen in de raad met 26 van de 34 zetels sterk oververtegenwoordigd was. Ook hoopten ze daarmee de arbeiders ervan te overtuigen dat niet alleen socialisten oog hadden voor hun belangen.

Het onafhankelijk-socialistische weekblad *De Controleur* adviseerde zijn lezers op Pijpers te stemmen omdat het 'een burgerplicht en een daad van recht' was dat ook de talrijkste bevolkingsgroep in de raad vertegenwoordigd werd¹⁷. De redacteur vond dat er geen presentiegeld moest komen. Men zou zich dan op een hellend vlak begeven dat onherroepelijk leidde tot verhoging van de belastingdruk. Als raadsleden een vergoeding uit de openbare middelen kregen, werden zij ambtenaar en dat was niet de bedoeling. Wie het lidmaatschap financieel bezwaarlijk vond, moest maar aankloppen bij zijn kiezers.

De UC stelde zich vierkant achter de 'werkmans-candidaat' en typeerde de verkiezing van Pijpers als 'een heilige plicht. De werklieden hebben een vrije keuze gedaan, en een alleszins goede tevens. Hun candidaat neemt onder de kandidaten een hoogst eervolle plaats in als de drager van een beginsel van billijkheid, als de uitverkorene van een zeer breede schare van kloeke mannen, kloeke huisvaders, die een eigen kring vormen in de Maatschappij, met eigen belangen en eigen nooden'¹⁸. Pijpers kende de Utrechtse situatie, onder andere door een groot aantal bestuurlijke functies. Daardoor had hij het vertrouwen

gewonnen van veel arbeiders die wisten dat hij geen pion was van de heren¹⁹. Hij vierde in 1894 zijn vijftienvigjarig jubileum als steendrukker bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. De UC prees hem toen als 'een bezadigd, bescheiden man. Hij gevoelt zelve ten volle de geheele zwaarte van den last, dien zijne medewerklieden op zijne schouders hebben gelegd'²⁰.

De Nieuwe Courant 18-7-1891.

Kiezers!

De Utrechtsche Werklieden hebben met meerderheid van stemmen, reeds bij eerste stemming, den werkmans J. J. H. PIJPERS aangewezen als den **Werkmans-Candidaat**, die hunne belangen in den Gemeenteraad zal behartigen.

Zij verzoeken daarom beleeft doch dringend, allen kiezers, van wat kleur of richting zij ook zijn mogen, hunne stemmen uit te brengen op den

Werkmans-Candidaat

J. J. H. PIJPERS.

In naam der Commissie:

A. G. J. BOSMAN, Secretaris.

Niet alle bladen stonden waren ingenomen met Pijpers' verkiezing. De meeste hoopten dat hij zich niet zou laten inpalmen door de heren en zich onafhankelijk kon opstellen. Het *UD*, dat duidelijk partij had gekozen voor de Utrechtsche Kiezersvereniging, was terughoudender. 'Het is ons wel. Overwegend bezwaar hadden wij ditmaal er niet tegen in te brengen; al zouden wij evenmin gaarne verklaren, dat we die verkiezing zoo bijzonder heilzaam achten.' De redacteur zag het als een modeverschijnsel dat in feite het gezag van de raad aantastte. 'De gewone werkman zal hoogstwaarschijnlijk nog niet geschikt blijken te zijn, om een mandaat naar behooren te kunnen vervullen, daar voornamelijk hem de onmisbare wetenschap en algemeene kennis ontbreken. En verheft hij zich boven het gewone peil, dan is het in geen deele de eigenlijke werkman, dien men bekomt' als men een arbeider koos. Ook het rooms-katholieke blad *Het Centrum* had bedenkingen. De redacteur vond het 'niet onbillijk' als er werklieden gekozen werden in gemeenteraden of in de Tweede Kamer. Maar het blad zou zich 'met kracht van redenen ver-

zetten, indien zij onbescheiden werden in hun verlangen. Want de werklieden, zoolang de Voorzienigheid hen in hun stand laat, behooren niet alleen met dien eerzamen stand tevreden te zijn, maar ook wel te beseffen, dat er verschil van standen moet en zal blijven en dat er om volledig de belangen van stad, provincie en land te behartigen meer noodig is dan de kennis en de ondervinding van den werkman'²¹.

Pijpers ging er prat op dat hij geen socialist was en dat is hem in de volgende jaren hartgrondig nagedragen. *De Baanbreker* vond dat hij teveel naar de pijpen van de heren danste en liet niet na de lezers van zijn blad smalend te wijzen op zijn (vermeende) tekortkomingen. Ook *De Controleur* was snel na de verkiezing van Pijpers te leurgesteld en schreef weinig vleiend over hem. 'Sedert hem 't toeval lid van den Raad deed worden', was duidelijk geworden hoe ijdel hij wel was en hoezeer hij was 'verblind door een glaeerden handdruk of een vriendelijk knikje uit de hoogte'. Het blad verweet hem dat hij 'de slippendrager was geworden van de groote heren en in ijdelheidswaan vergat de plichten, die

Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 19-7-1891.

**** VERSCHIEDENE ONAFHANKELIJKE KIEZERS**, zich niet volkomen kunnende vereenigen met de Candidatenlijsten der verschillende Kiesverenigingen, noodigen hunne medekiezers uit om voor de verkiezing van elf leden van den Gemeenteraad, op **21 Juli 1891**, hunne stem uit te brengen op

Dr. J. C. van Eeten,

Mr. W. J. Roijaards van den Ham.

Jac. de Groot.

C. G. L. Koolemans Beijnen.

A. H. Laseur.

Dr. J. W. Schubart.

C. J. van Veldhuizen.

P. C. Visser.

D. Ragay.

J. J. H. Pijpers, (Werkmans-Candidaat.)
en 8245

Mr. D. J. H. van Eeden

die als mannen, welke alle vertrouwen verdienen en de belangen der gemeente en van de burgerij met nauwgezetheit zullen vervullen, **dringend** worden aanbevolen.

hij verschuldigt aan den stand waartoe hij zelf behoort'. Om hem zwart te maken, vertelden socialisten op vergaderingen elkaar verhalen over zijn persoonlijke leven²². Toen Pijpers in 1895 voor het lidmaatschap van de raad bedankte en een opvolger werd voorgedragen, hoopte *De Baanbreker* dat deze niet gekozen zou worden. Dat was immers alleen mogelijk wanneer hij steun kreeg van stemmers uit de burgerklasse. Die zouden hem uitsluitend kiezen als zij zeker wisten dat ze van hem niets te vrezen hadden. Zo'n 'parade-werkman' diende slechts om de werklieden er onder te houden en te voorkomen dat zij socialist werden²³.

Werklozen in actie

Op 21 januari 1893 besprak de gemeenteraad een rekest van 71 mannen. Zij klaagden over de hoge werkloosheid en over de armoede die daarvan het gevolg was. Er zaten toen in Utrecht meer dan 1.000 arbeiders zonder werk. Ook in vroeger jaren hadden wanhopigen in dergelijke omstandigheden wel om hulp gevraagd aan B. en W. Zij werden dan steeds gesust met de verzekering dat alles vanzelf weer in orde zou komen. Intussen moesten zij maar een beroep doen op de liefdadigheid²⁴. In 1893 leek het er echter op, dat de onhoudbare toestand zou voortduren. De rekestrenten vroegen het gemeentebestuur werk te scheppen. Zij stelden onder andere voor om meer sneeuwruimers aan te stellen en zodra de dooi inviel mannen in te zetten voor het verwijderen van ijs uit de stadsgrachten. Ook wilden zij dat de gemeente werk liet doen dat binnenshuis kon gebeuren, zoals stenen kappen, timmeren en dergelijke. Tenslotte vroegen zij om een substantiële subsidie aan de Commissie tot Uitdeeling van Brood en Koffie - opgericht in de winter van 1890-1891 en in de volksmond aangeduid als Gratis Brood en Koffie - een instelling die 's winters precies deed wat haar naam aangeeft.

B. en W. vonden de zaak zo belangrijk dat ze binnen drie dagen een bijzondere raadsvergadering belegden. Hoe ernstig het was, blijkt alleen al uit het feit dat Gratis Brood en Koffie toen zo'n 3.000 porties per dag uitdeelde.

In zijn advies aan de raad meldde het college dat de gemeente haar eigen werklieden door de winter hielp met allerlei bijzondere karweitjes, zoals het afbreken van gebouwen, stratenmakerswerk, brandweermateriaal schilderen, sneeuw ruimen en schoolmeubelen repareren. Men kon die mannen het brood niet uit de mond stoten om de tijdelijk werklozen te helpen. Het college adviseerde, vooral geen geld te besteden

Gratis BROOD en KOFFIE.

De uitdeeling van gratis Brood en Koffie blijkt in eene diep gevoelde behoefte te voorzien. Het aantal dergenen, die er gebruik van maken, neemt dagelijks toe.

Dankbaar voor den ons verstrekten steun vragen wij dringend om nieuwe middelen.

Wie spoedig geeft, geeft dubbel.

De Uity. Commissie,
C. P. J. VERHOESEN, Voorz.
D. SCHAAP, Penningm.
H. COOPMANS, Secr.

454

Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 12-1-1891.

aan overbodig werk. Dat lokte werklozen van elders naar Utrecht. Er waren de afgelopen twintig jaar al genoeg lieden in de stad komen wonen zonder dat er (permanent) werk voor hen was en die dus in moeilijke tijden bij de armenzorg aanklopten.

B. en W. hadden geconstateerd dat de ondertekenaars van het verzoekschrift niet erg hun best hadden gedaan om werk te vinden. Op 14 januari 1893 had de directeur van gemeentewerken geprobeerd extra mensen te vinden voor het sneeuwruimen. Dat gebeurde in die tijd door vlaggetjes op de Domtoren te plaatsen. Maar terwijl er wel 300 mannen nodig waren, kwamen er 129 opdagen. Onder hen waren er niet meer dan twee die het rekest hadden ondertekend. Blijkbaar waren de anderen lui of hadden zij andere bronnen van inkomsten. Raadslid Pijpers wees ter verklaring van de geringe belangstelling op het lage loon dat de gemeente betaalde: twaalf cent per uur en daarvoor werden de mannen nog 'verschrikkelijk opgeheuid' ook. Met sneeuwruimen bij particulieren verdienden zij meer.

Sommige raadsleden vonden dat het wel meeviel met de ellende. Waarom zouden er anders 1100 gratis broden niet zijn afgehaald bij het Burgerlijk Armbestuur? Maar burgemeester Reiger waarschuwde dat zij de problemen niet moesten onderschatten. Tegelijk wees hij erop dat niet alle arbeiders hun verantwoordelijkheid kenden. Een aannemer had hem bijvoorbeeld verteld dat zijn personeel op een gegeven moment de werkplaats had verlaten om zich aan te sluiten bij een protestdemonstratie van werklozen. 'Die werklieden hebben dus een gastrol vervuld in de vertoonning, die met den optocht werd opgevoerd en die, naar Spr. verwacht, geen voordeel zal aanbrengen aan die werklozen, wien het inderdaad te doen is om arbeid. Aan die werklieden, die werkelijk onze warme belangstelling verdienen, aan die handwerkslieden, die gaarne en altijd werken willen en die niet het leeuwenandeel betalen aan de f 1.680.000,-, die per jaar in Utrecht aan sterken drank wordt uitgegeven, zijn dergelijke demonstraties hoogst onaangenaam. Zij toch zijn er van overtuigd, dat hun belang meebrengt, dat zoo weinig mogelijk zoodanig spektakel in het openbaar worde opgevoerd.'

De raad nam het advies van B. en W. over en wees het rekest van de hand. Op Pijpers' voorstel ging een raadscommissie aan de slag om de werkloosheid in Utrecht te onderzoeken²⁵. Haar rapport lag op 7 december 1893 gedrukt en wel op het gemeentehuis ter inzage voor de raadsleden. Die maakten er weinig haast mee want pas op 1 maart 1894 kwam het in behandeling.

Het rapport begon met de verzuchting dat het onmogelijk was om nauwkeurig en objectief de aard, de omvang en de oorzaken van de werkloosheid vast te stellen. Er telden immers allerlei individuele factoren mee, zoals de inzet waarmee een arbeider naar werk zocht. Desondanks had de commissie in februari 1893 haar taak aangevangen met een enquête onder 1.209 personen die zeiden dat zij geen werk konden vinden. Van hen waren er 900 ongeschoold: sjouwers (591), grondwerkers



Dr B. Reiger, burgemeester van Utrecht 1891-1908. GAU, IA B. Reiger (19) door J. Holm, neg. C. 33.513.

(199) en opperlieden (98). De sjouwers hadden geklaagd dat er de laatste tijd minder werk voor hen was, zodat zij in de zomer niet konden sparen. Bovendien werd de spoeling steeds dunner doordat ouders hun jonge kinderen als loopjongen lieten werken om het gezinsinkomen aan te vullen.

De commissie - waarvan Pijpers deel uitmaakte - had vervolgens ruim 11.000 arbeiders geënuquëteerd. Daarvan hadden er meer dan 2.100 verklaard dat zij regelmatig werkloos waren. Ruim 700 van hen waren ouder dan 60 jaar en 'derhalve meerendeels door lichaamsgebreken, ziekelijke toestand en hoogen ouderdom niet meer in

staat geregelden arbeid te verrichten'. Een onbekend aantal deed weinig moeite om werk te vinden en dekte zich onvoldoende in tegen slechte tijden. De namen van een aantal families kwamen al eeuwenlang voor in de registers van de armenzorg. Met zulke lieden, die niet wilden werken, behoefde niemand medelijden te hebben. Dat lag anders bij hun kinderen die weinig of geen kansen kregen op een goede toekomst. De slotzin van het rapport luidde: 'Ons onderzoek naar "den omvang der werkeloosheid" geeft weinig zin, tenzij het aan anderen middelen verschaffe, om zoo mogelijk de werkeloosheid te verminderen'²⁶.

De behoudend-liberale raadsmeerderheid concludeerde dat in teveel gevallen werkloosheid samenhang met onverantwoord gedrag en gebrek aan scholing en dat de nood niet zo hoog was dat de overheid moest ingrijpen. En dus werd het rapport voor kennisgeving aangenomen.

Het gebrek aan werk duurde voort. Daardoor bleef het onrustig in de stad en natuurlijk kregen de socialisten de schuld. Niet ten onrechte want zij stookten het vuurtje van de onvrede op. Dat leidde tot botsingen en tegenwerking. Op 1 mei 1894 bijvoorbeeld zou Troelstra spreken over de achturedag in gebouw De Nijverheid in de Donkerstraat. Toen dat bekend werd, dreigden leden van de vereniging die eigenaar was van het gebouw, dat zij hun lidmaatschap zouden beëindigen als deze vergadering doorging. Het bestuur koos eieren voor zijn geld en hing een briefje op de deur met de simpele mededeling 'de vergadering kan hier dezen avond niet doorgaan'. De belangstellenden trokken toen naar het Janskerkhof waar genoeg ruimte was voor een manifestatie. Onderweg en op het plein werden zij lastig gevallen door opgeschoten jongens, dronken soldaten en studenten, die Troel-

stra het spreken onmogelijk maakten met geschreeuw en gezang. 'Velen, die volstrekt niet tot de socialisten behoorden, maar uit nieuwsgierigheid waren meegegaan, werden mishandeld en vluchtten in winkels. Eén persoon werd met een mes gestoken.' De politie greep niet in²⁷.

Werkverschaffing

In de winter van 1892-1893 bleef het vrij rustig in Utrecht, al probeerden enkele 'Amsterdamse opruiers' de werklieden op te stoken en hun 'door ieder weldenkend mensch verafschuwd doel' te bereiken. Optochten van werklozen hadden niet tot ernstige ongeregelheden geleid²⁸.

Aan de late kant, eind november 1893, riep het UD - verontrust door de stijging van het aantal werklozen - de lezers op voortaan hun opdrachten gelijkmatiger over het jaar te verspreiden²⁹. Achter de schermen werkte de voorzitter van de Utrechtse afdeling van Patrimonium, tekenaar bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen K.A. Grondijs, aan een andere oplossing. Toen het rekwest van de 71 mannen geen effect bleek te hebben, besloot hij dat de volgende winter de werklozen niet aan hun lot of aan het socialisme overgelaten mochten worden. Begin 1893 was hij op bezoek geweest bij de Haagse Christelijke Volksbond die al enige tijd de nood probeerde te lenigen door een werkverschaffingsproject. Patrimonium, St. Joseph en de Utrechtsche Vereeniging voor Fabriek- en Handwerksnijverheid richtten vervolgens op zijn initiatief het Comité voor Werkverschaffing op.

Wat later trad ook Cultiveeren toe³⁰. Doel was 'den degelijken knappen werkman' te helpen door productieve arbeid, te weten 'de reparatie van daartoe van te voren opgehaalde waarde-looze voorwerpen'³¹.

Het comité stuurde aan de Utrechtse welgestelden een circulaire waarin hun werd gevraagd zoveel mogelijk werk in de wintermaanden te laten verrichten. Daarnaast konden zij steun geven aan het plan om 100 arbeiderswoningen door werklozen te laten bouwen. 'Wat den afgelopen winter is gezien, dat een gedeelte der arbeiders, door den honger van hunne gezinnen te hoop gebracht, geleid door eenige



K.A. Grondijs, voorzitter van de Utrechtse afdeling van het protestants-christelijke Nederlandsch Werklieden-Verbond Patrimonium. Van 1900 tot 1928 was hij landelijk penningmeester van Patrimonium, van 1902 tot 1907 secretaris.

die zich opwierpen, manifestatiën in de stad hielden, moet voorkomen worden.' Voor zulke verwijzingen naar de dreiging van het socialisme waren de meeste welgestelden gevoelig. Zij wisten dat de politie tot dan toe onheil had kunnen voorkomen, maar dat de onrust zou groeien als de werklozen aan hun lot werden overgelaten.

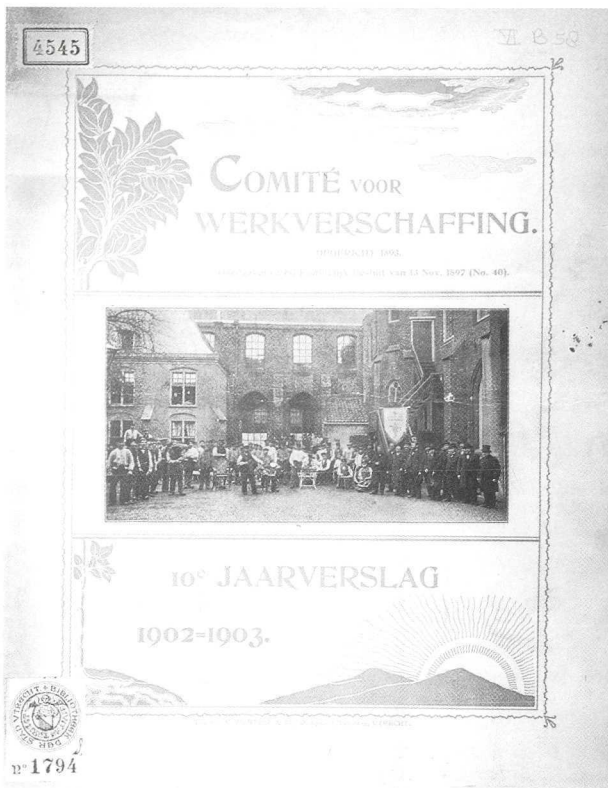
Het comité richtte een arbeidsbeurs op, waar de mannen zich konden laten inschrijven voor werk bij particulieren of in werkverschaffing. De gemeente stelde ruimte beschikbaar in het 'Militair Logement'. Op de eerste dag van inschrijving was het gedrang voor de deur zo groot, dat er ruiten in de buurt werden ingedrukt³². Werkzoekenden moesten een verklaring overleggen van hun patroon waaruit bleek dat zij niet werkloos waren door eigen schuld. Van de eerste 400 die zich aanmeldden, kwam de helft al niet door deze selectie. Verder werd iedereen afgewezen die minder dan een jaar lid was van een Utrechtse werkliedenvereniging en korter dan twee jaar in Utrecht woonde. De meeste geselecteerden waren gehuwd en hadden een groot gezin.

Op 18 december 1893 begonnen twintig mannen met het ophalen van spullen langs de huizen. Alles was van hun gading: 'defecte stoelen, tafels, kachels, vogelkooien, kinderspeelgoed, schoenen, kleren, boeken, couranten, flesschen, ja er waren haast geen voorwerpen te noemen die niet in defecten toestand werden aangebracht en maakten dat de vele werklozen de handen uit de mouwen konden steken om een eenvoudig maar eerlijk stuk brood te verdienen'. Andere werklozen hadden intussen de loods van 144 m² opgebouwd die het comité had gekocht, omdat de ruimte in het Militair Logement veel te klein was. De loods diende voor opslag en als werkplaats waar vaklieden de opgehaalde spullen repareerden. Zo'n 60 sjouwers en grondwerkers pluisten touw. 'Het was een prettig gezicht dat gewriemel van zooveel mensen in een betrekkelijk beknopte ruimte aan den arbeid te zien; het was een geklop en gezang dat hooren en zien verging.' Er was alleen plaats voor oppassende mannen: 'Zij die geholpen worden, mogen gedurende dien tijd geen kroegen bezoeken'. Ook vloeken was verboden, net als het maken van propaganda voor godsdienstige of politieke denkbeelden.

De mannen werkten maximaal negen uur per dag en gingen tussen de middag thuis eten. Het comité bood zo in de winter van 1893-1894 aan 106 mannen gelegenheid om f 0,84 tot f 1,- per dag te verdienen, afhankelijk van de gezinsomvang. De arbeidsbeurs bezorgde bovendien een aantal mannen een tijdelijk baantje.

De meeste gerepareerde spullen waren wat luxere voorwerpen, die de gewone man in normale tijden niet kocht. De openbare verkoop ervan was dus geen ernstige concurrentie voor de Utrechtse middenstand. De veilingmeester wist de prijzen op te jagen, zodat de totale opbrengst bijna f 2.000,- was.

De organisatoren konden dus tevreden zijn. Zij hadden duidelijk aangetoond dat men in Utrecht de problemen zelf en in goede harmonie kon aanpakken, zonder



Omslag van het jaarverslag van het Comité voor Werkverschaffing. GAU, Bibl. VI B 58.

dat er op hoge toon brutale eisen werden gesteld. De socialisten en hun eigen Comité voor de Werkloosheid - waarin Troelstra een rol speelde - had men bewust buiten het project gehouden. Troelstra klaagde regelmatig over het Comité voor Werkverschaffing, bijvoorbeeld omdat het mannen tegen een te laag loon bij particulieren liet werken en zo de lonen drukte. Hij beschuldigde Pijpers en de rooms-katholieken ervan de socialisten te weren, omdat *De Baanbreker* een man had aangevallen die een fors bedrag aan St. Joseph had geschonken. De roomsen lieten zich volgens hem leiden door de

geestelijken en waren onderworpen aan 'de paters Jezuïeten en de vette kapitalisten'³³.

Troelstra veroordeelde het hele werkverschaffingsproject als verkapt armenzorg. En inderdaad had het comité een beroep gedaan op de vrijgevigheid van de Utrechtse burgers. De socialisten waren fel tegen liefdadigheid die in hun ogen alleen maar diende om de arbeiders er onder te houden. Zij beschouwden armenzorg als 'een der walgelijkste instellingen, daar zij er op uit is, den in nood verkeerenden arbeider te vernederen, en gewoonlijk gedreven wordt door aanmatigende oude vrijsters en zelfgenoegzame bourgeois.' Desondanks beloofde Troelstra dat hij bij de gemeente zou aandringen op een forse subsidie voor het comité³⁴.

De Controleur vond werkverschaffing nutteloze arbeid omdat anders particuliere ondernemers het karwei wel hadden aangepakt. Bovendien moesten mannen werk doen waarvoor ze helemaal niet geschikt waren. En tenslotte was het project een lapmiddel omdat lang niet alle 1.000 werklozen ervan profiteerden. De mannen verdienden 'een bedroefd klein beetje' want een gezin had minstens f 14,- per week nodig. Het blad voorspelde daarom dat het hele project zou mislukken. Een werkelijk krachtige aanpak was alleen mogelijk als het gemeentebestuur de zaak overnam en niet overliet aan particuliere liefdadigheid, 'overtuigd dat die de lastige hongerlij-

ders hem wel van het lijf zal houden'. De *Controleur* durfde wedden dat het gemeentebestuur het project nauwelijks zou steunen, terwijl er wel veel geld was gereserveerd voor een 'koninginnefeest'³⁵.

Ook in christelijke kring bestond weerstand tegen het project. De Utrechtsche Christelijke Werklieden-Vereeniging - die begin 1893 zo'n 130 leden, 25 begunstigers en 30 donateurs had³⁶ - vond het een vorm van bedeling en bestempelde het als oneerlijke concurrentie voor de detailhandel. Ze verweet de organisatoren dat ze de werklozen lang niet allen passende arbeid aanboden en vond de werkruimte ongeschikt. 'Drogredenen uit de oude doos' spotte de *UC*³⁷.

De leden van het Comité voor Werkverschaffing klaagden in hun eerste jaarverslag dat het voor hen vrijwel onmogelijk was het bestuurswerk naast hun normale dagtaak te verrichten. 'Wij hebben getoond dat werkverschaffing mogelijk is, maar ook tevens ondervonden, dat de arbeiders zelve niet de aangewezen personen zijn om als leiders op te treden.' Daarom was meer dan uitsluitend financiële hulp nodig van de welgestelden. Die hadden de eerste keer f 4.400,- bijgedragen. Voor een deel bestond deze steun uit schenkingen, waaronder er een zelfs f 900,- groot was. De meeste deelnemers hadden aandelen genomen in de onderneming. Na het eerste jaar ontvingen zij meer dan de helft van het geïnvesteerde geld uit de opbrengst terug.

Er sloten zich in de volgende jaren nog meer 'ordelievende' verenigingen aan bij het comité en welgestelden bleven steunen. In 1894 duurde de algemene malaise nog voort en in 1895 was de economische toestand 'slechts even voldoende'. In 1896 kon men echter hopen dat de slechte tijden voorbij waren. Toch bleef het comité ook daarna actief. Toen het in 1897 voor de eerste keer besloot zichzelf aan het einde van de winter niet op te heffen, kreeg het een permanent karakter. Het werd een vereniging, bij Koninklijk Besluit van 13 november 1897 erkend³⁸. De loods die voordien telkens aan het einde van het seizoen werd afgebroken, werd voortaan in de zomermaanden verhuurd. Om bedrog te voorkomen, ging het comité werklozen die hulp vroegen, thuis bezoeken. Te repareren spullen liet het in mei en november ophalen, de maanden waarin velen verhuisden of hun huis schoonmaakten en de zolders opruimden.

Voor de talrijke ongeschoolden die elke winter aanklopten, zocht het comité naar werk dat nuttiger en lonender was dan touwpluizen. Erwten of bonen sorteren bleek weinig beter te zijn. Dat was werk voor kinderen 'die met hunne kleinere fijne vingers veel sneller de erwten kunnen lezen, dan werkvolk met stijve vereelte handen'. De kosten waren ook veel hoger dan de opbrengst. Ander werk voor de ongeschoolden was papier sorteren, hout zagen en het schoonmaken van gebruikte sigarenkistjes. Vanaf 1899 probeerde het comité een stuk heide in de omgeving van de stad te laten ontginnen.

B. en W. bleven hun steun beperken tot het beschikbaar stellen van wat ruimte of

een aanbeveling in een wervende advertentie³⁹. Zij huldigden nog steeds het standpunt dat de gemeente alleen in uiterste gevallen hulp mocht bieden en zeker niet structureel. Steun aan werklozen was en bleef particuliere liefdadigheid. De talloze instellingen die met dat doel bestonden, zagen echter geen kans nieuwe oplossingen voor het oude probleem te vinden⁴⁰.

't Volk eischt zijn rechten'

Intussen was er meer aandrang uitgeoefend op het gemeentebestuur om te helpen. Op 29 juni 1894 bijvoorbeeld kwam een aantal werklozen op het Janskerkhof bij elkaar. 'Een verbazende hoop nieuwsgierigen verzamelde zich om hen heen' meldde de *UC*⁴¹. *De Baanbreker* vertelde hoe die dag 200 mannen naar de burgemeester trokken, omstuwd door zo'n 800 belangstellenden. De burgemeester liet hen een uur wachten. Daarna kregen drie afgevaardigden gelegenheid hem een rekwest te overhandigen dat een aantal dagen ter tekening had gelegen in het gebouw aan de Loeffberchmakerstraat waar de socialisten vergaderden. Volgens *Het Nieuwe Dagblad (HND)* had burgemeester Reiger hun toegevoegd dat hij weinig voor hen kon doen omdat zij zich de voorafgaande dagen niet ordelijk hadden gedragen. Een van hen - de bekende socialistische colporteur B. Tap - had toen gezegd: 'Verleden zomer, en meer zomers, waren er ook werklozen, en die hadden zich rustig gehouden. Heeft u toen iets voor hen gedaan?' Op die ongepaste vraag werd hij buiten de deur gezet. Hij begon direct te colporteren met *De Baanbreker* en socialistische liederenbundels, luid roepend: 'Lees van de hakkerij van de politie en van de mensenslachterij'⁴². Het blad bevatte regelmatig artikelen over het keiharde optreden van de politie tegen onschuldige socialistische arbeiders.

De twee afgevaardigden die waren achtergebleven, vroegen de burgemeester een speciale raadsvergadering te beleggen, maar daar voelde hij niets voor, middenin

het vakantie seizoen. 'De heeren [raadsleden, 'tH] zijn geen kwâ-jongens, het zijn meest professoren en doktoren, die niet voor iedere kleinigheid bijeen kunnen komen.' De zaak kon trouwens best een paar dagen wachten tot de volgende vergadering. Wel beloofde de burgemeester dat hij zou laten onderzoeken of de ge-



Het Janskerkhof plm. 1900. GAU, TA Janskerkhof ca. 1900 (10) door G. Jochman, neg. C 17.015.

meente werk kon scheppen. Na afloop van het gesprek trokken de mensen weer naar het Janskerkhof. Zij maakten 'allerminst den indruk van menschen, die in een hopeloozen toestand verkeeren', schreef het *UD* schamper⁴³.

Op 12 juli 1894 besprak de gemeenteraad het rekwest. De sfeer was gespannen, want op de tribune zat Troelstra met vijf of zes werkloze makkers. In het rekwest werd gevraagd om te voorkomen dat mensen die aan hun situatie geen schuld hadden, wegens gebrek aan inkomsten zouden verkommeren. De gemeente kon werk scheppen door bijvoorbeeld krotten te laten slopen. Ook vroegen de rekwestranten een zaal beschikbaar te stellen voor een vergadering.

B. en W. wezen de raad erop dat uitvoering van de voorstellen veel te veel geld zou kosten. Men kon geen snelle oplossing bedenken voor de tijdelijke problemen die nu eenmaal bij de winter hoorden. Het feit dat een aantal van de ondertekenaars betrokken was geweest bij relletjes, stimuleerde de bereidheid om hen te helpen ook niet⁴⁴. Het verzoek om een vergaderzaal wilden B. en W. liever niet honoreren. Het zou een vreemde indruk maken als de gemeente ruimte beschikbaar stelde voor een bijeenkomst van mensen van wie ze wist dat het onruststokers waren⁴⁵. Er waren werklozen die elke gelegenheid aangrepen om herrie te schoppen terwijl het juist zo belangrijk was dat er in de stad rust heerste. Alleen dan zouden er welgestelden komen wonen die echt werk zouden scheppen door bijvoorbeeld een woning te laten bouwen.

Ook Pijpers uitte zijn afkeer van de herrieschoppers en voelde weinig voor 'kunstmatige werkverschaffing'. Hij wees erop dat de omslachtige onteigeningsprocedures het onmogelijk maakten op korte termijn tot het slopen van krotten over te gaan. Wel vond hij dat er een vergaderruimte beschikbaar gesteld kon worden. 'Het is algemeen bekend, dat niet zij die binnenshuis vergaderen en besprekingen houden, wanorde stichten, maar wel de nieuwsgierigen en de schooljeugd van buiten af.' Maar hij sprak voor dovemansoren: het advies van B. en W. werd met 30 tegen 1 door de raad overgenomen⁴⁶. En dus stonden de werklozen opnieuw met lege handen. Maar Troelstra en de zijnen bleven actief. In augustus 1894 bijvoorbeeld hielden zij een meeting op een weiland aan de Leidscheweg. Daar kwamen zij regelmatig bijeen omdat zaaleigenaars hen niet toelieten. Op het weiland was een grote tribune opgericht, versierd met een rood vaandel waarop stond 't Volk eischt zijn rechten'. Een aantal sprekers - waaronder Troelstra - uitte bij deze gelegenheid zijn ongenoegen over de 'hartelooze en bekrompen wijze' waarop het gemeentebestuur het rekwest had behandeld⁴⁷.

'Eene bepaling in de bestekken'

Intussen had Pijpers een zaak aan de orde gesteld die tot langdurige en felle discussie zou leiden. In de vergadering van de gemeenteraad op 15 februari 1894 vroeg hij

een commissie in te stellen die moest onderzoeken 'in hoeverre het wenschelijk is, eene bepaling in de bestekken der gemeente op te nemen omtrent maximum werktijd en minimum loon'.

Over de wenselijkheid van zo'n bepaling is in de jaren negentig veel gepraat in Nederland. Het Rijk en de lagere overheden gaven veel opdrachten voor onderhoudswerk en nieuwbouw en konden dus de gang van zaken in de bouw grondig beïnvloeden. In die tijd werd de concurrentie in de aannemerswereld steeds feller doordat bouwwerken na inschrijving werden gegund. De aannemers moesten daarvoor zo scherp mogelijk calculeren en dat drukte de lonen. Optimisten verwachtten dat de aannemers ook voor particuliere werken betere voorwaarden zouden bieden als dat voor overheidswerken werd voorgeschreven.

Op 11 juli 1891 had de vooruitstrevend-liberale (men sprak toen van 'radicale') C.V. Gerritsen een voorstel ingediend in de gemeenteraad van Amsterdam. Hij vond dat de overheid het voorbeeld moest geven 'met de betrachting van zedelijke plichten jegens de personen, die middellijk of onmiddellijk in haar dienst werkzaam zijn'⁴⁸. Op 11 januari 1894 had de Amsterdamse raad eindelijk besloten dat er gedurende een half jaar met zulke bepalingen geëxperimenteerd zou worden. De maximum-werktijd werd 11 uur per dag, het minimumloon kwam voor een geschoolde werkmán op 23 cent per uur, voor een ongeschoolde op 18 cent. Het experiment had aangetoond dat de kosten voor de gemeente niet waren gestegen en dat diverse patroons de nieuwe situatie toejuichten. Het was toen omgezet in een permanente regeling. Andere gemeenten en diverse overheidsinstellingen hadden soortgelijke bepalingen ingevoerd of bereidden ze voor⁴⁹.

In november 1894 had Gerritsen in de Tweede Kamer voorgesteld zo'n regeling voor overheidswerk in te voeren. Zijn motie was verworpen met 38 tegen 36 stemmen. Ook in de arbeidersbeweging kwam het thema regelmatig aan de orde. Nieuw was het initiatief van Pijpers dus niet. In de dagen nadat hij zijn voorstel had ingediend, stroomden er adhesieverklaringen binnen. Op 1 maart 1894 lichtte Pijpers zijn voorstel in de gemeenteraad toe. Hij verwees naar het rapport van de raadscommissie die de werkloosheid had onderzocht dat later in diezelfde vergadering aan de orde kwam. De raadsleden hadden het gelezen en wisten dus dat er meer dan 2.000 mensen regelmatig zonder werk zaten, 'niet alleen door de weersgesteldheid, maar ten allen tijde'. Tegelijkertijd wisten zij dat arbeiders die *wel* werk hadden, vaak dagen maakten van veertien uur, zeker in de zomermaanden. Pijpers wees erop dat zulke lange werkdagen de gezondheid en de productiviteit van de werkmán schaadden en ontspanning, geestelijke ontwikkeling en een normaal gezinsleven onmogelijk maakten. Als het werk beter over het jaar gespreid zou zijn en als de werkweek korter werd, zou een deel van de regelmatig terugkerende werkloosheid vanzelf verdwijnen, aldus Pijpers. Het zou echter onmogelijk zijn zulke regels in te voeren als er geen minimumloon werd vastgesteld.

Hij vond dat de gemeente het goede voorbeeld moest geven. In de bestekken voor gemeentewerken was al in 1890 de voorwaarde opgenomen dat de patroons voor hun personeel een invaliditeits- en ongevallenverzekering moesten afsluiten⁵⁰. In veel gevallen was dat vervolgens ook ingevoerd bij werken voor particulieren. Pijpers wilde niet dat de gemeente de lonen en werktijden in de hele bedrijfstak regelde, maar alleen bij inschrijving op openbare werken.

Toch vreesden enkele raadsleden dat de gemeente zich met zo'n regel op een helend vlak begaf. De bekwame werklieden zouden minder uren mogen maken en dus 'belemmerd worden in de vrije ontwikkeling van hunne vermogens en de volle bevrediging van hunne behoeften en daarentegen [zou] aan de ongeschikten het werk van de geschikten worden overgedragen'. Zouden de werklieden de vrijkomende uren in hun gezin doorbrengen of in de kroeg? Mocht men de mannen verbieden zoveel mogelijk uren te werken voor hun gezin? Zouden zij het verlies aan inkomsten niet proberen te compenseren door thuiswerk te gaan verrichten? Een minimumloon werd beschouwd als een premie voor luiheid. Als men niet oppaste, zat men over enige tijd opgescheept met de achturige werkdag die de socialisten eisten en wie weet wat zij dan verder zouden willen. Bovendien moesten aannemers bij een kortere arbeidstijd meer mensen inzetten voor hetzelfde karwei en dus zouden de prijzen stijgen. Ondanks deze waarschuwende geluiden werd Pijpers' voorstel aangenomen: het ging immers alleen om een onderzoek! Er werd een commissie samengesteld en na bijna een jaar, op 31 januari 1895, lag er een rapport bij de raad⁵¹.

De commissie had een enquête gehouden onder patroons, werklieden en werkliedenverenigingen. Daaruit bleek dat de lonen in het bouwvak sedert 1870 iets gestegen waren en voor de meerderheid van de werklieden op veertien à vijftien cent per uur lagen. 's Zomers duurden de werkdagen gemiddeld 12 tot 12,5 uur, 's winters 8 uur.

De ondervraagde patroons vreesden een daling van de productie als de arbeiders minder uren maakten. Bovendien zouden de werklieden overuren willen maken om er financieel niet op achteruit te gaan. Niemand schoot er dus iets mee op. En voor de gezondheid van de arbeiders waren zulke regels niet nodig, want ook in de zomermaanden werkten zij zich heus niet over de kop. De ondervraagde arbeiders daarentegen, hadden geklaagd dat ze 's zomers veel te lang moesten werken. Maar ook zij verwachtten niet dat zij in minder uren hetzelfde konden presteren. Ook over het instellen van een minimumloon waren de meningen verdeeld.

De conclusie van het rapport was dat er geen regels in de bestekken opgenomen moesten worden. Een van de argumenten was dat er dan veel meer voorstellen zouden komen om lonen en werktijden door de gemeente te laten vastleggen. Ook moest men er rekening mee houden dat de patroons op den duur de extra kosten zouden doorberekenen. Het was onverantwoord om gemeenschapsgeld aan zulke

onwijze zaken te besteden. De gemeente kon beter iets doen aan de opleiding van de werklieden. De commissie was niet unaniem tot deze conclusies gekomen, want Pijpers en enkele andere leden bleken het er niet mee eens te zijn.

Een paar weken later besprak de gemeenteraad het rapport. In de tussentijd was er al heel wat over te doen geweest. Zo had het Amsterdamse raadslid Gerritsen er in Utrecht een rede over gehouden. Hij verweet de overheid dat ze de zwakken onvoldoende beschermden. Omdat de lonen in Utrecht gemiddeld niet ver boven de f 7,- per week lagen, moesten vrouwen en kinderen een baantje nemen en was sparen voor moeilijke tijden niet mogelijk. Het rapport vermeldde dat de lonen tussen 1870 en 1890 waren gestegen. Maar Gerritsen wees er schamper op, dat er geen letter in stond over de kosten voor levensonderhoud die veel verder omhooggeschoten waren. Hij verweet de conservatief-liberale opsteller van het rapport, prof. dr. J. baron d'Aulnis de Bourouill, dat hij vergeten was te vermelden dat de honoraria voor hoogleraren in diezelfde periode waren gestegen van f 2.800,- tot f 6.000,- per jaar. De gemeente had bovendien de prijs wel wat lager mogen houden dan vijftig cent want dat was voor arbeiders te veel⁵².

Gerritsen vatte in zijn betoog de kritiek samen die van alle kanten te horen was. Men vond het rapport eenzijdig. De rapporteur had teveel zijn eigen politieke overtuiging erin gelegd, terwijl duidelijk bleek dat hij 'onbevoegd was over werkliedenbelangen te oordeelen als zijnde daartoe niet bekwaam'⁵³.

Het rapport kreeg grote aandacht in de plaatselijke pers. Het *UD* drukte het in zijn geheel af en besteedde er twee paginagrote hoofdartikelen aan. Daarin werden de conclusies grotendeels onderschreven, onder meer omdat de redactie meende dat dwangmaatregelen van de overheid zinloos waren in verband met de wet van vraag en aanbod. Waren bijzondere bepalingen in de bestekken trouwens wel nodig nu bleek dat de lonen waren gestegen zonder overheidsbemoediging? De redactie vreesde dat de patroons niet op overheidswerk zouden inschrijven als zij verplicht waren meer kosten te maken dan bij andere werken. Zouden zij minder bekwaame arbeiders niet ontslaan omdat die bij een gelijk minimumloon te duur waren? Dan zou de werkloosheid juist toenemen.

Het *UD* voelde wel voor een zekere beperking van de werktijd, al moest dat niet ontaarden in een achturedag zoals de socialisten preekten. Het blad vond de 'onvermijdelijke tusschenpoozen' voor schaften - tweemaal een half uur en van twaalf uur tot half twee - te kort. 'Des middags, om naar huis te gaan en het middagmaal te gebruiken, zoude zelfs een rust van twee uur aanbeveling verdienen.' Op die manier hield men rekening met de groei van de stad waardoor de arbeiders steeds vaker ver van huis moesten werken. Elf uur zuivere werktijd per dag moest het maximum zijn, plus drie uur schafttijd. Verder zouden de patroons geen uitputtend werk mogen opdragen. Overwerk mocht volgens de redactie alleen op vrijwillige basis geschieden en tegen extra betaling⁵⁴.



Prof. dr. J. baron d'Aulnis de Bourouill. GAU, IA d'Aulnis de Bourouill, J. (8) n. C. Ingelse, neg 40.642.

Op 28 maart 1895 kwam het rapport over Pijpers' voorstel ter sprake in de gemeenteraad die er drie zittingen aan besteedde. De argumenten van voor- en tegenstanders werden breed uitgemeten. Medicus P.Q. Bronggeest verklaarde dat hij in zijn 35-jarige praktijk geen klachten had gehad over uitputting van arbeiders op grote bouwwerken. Dat zij moe waren na een lange zomerdag van hard werken, vond raadslid d'Aulnis de Bourouill vanzelfsprekend: 'Mag een volwassen man in de volle kracht zijns levens na gedaan werk niet meer vermoeid zijn? Hij heeft immers tijd om te rusten. [...] Als men in den winter rust, kan men in den zomer des te krachtiger werken'. Met zijn opmerking dat hij loon-ingrijpen van de overheid afwees als een vorm van

socialisme, kwam de aap uit de mouw.

Pijpers bleef volhouden dat de gemeente het goede voorbeeld moest geven, omdat veel patroons nog steeds weigerden met hun werknemers te praten over lonen en arbeidsvoorwaarden. Toen een Amsterdams aannemer een werk in Utrecht uitvoerde en daarbij meer betaalde en korter liet werken dan zijn Utrechtse collega's, was gebleken dat de mannen wel degelijk hetzelfde konden presteren in minder uren. 'Men zag, om zoo te zeggen, de menschen vliegen tegen de leer [ladder, 'tH] op!' Pijpers wees erop dat de vrijheid waar andere raadsleden zo hoog van opgaven in feite de vrijheid was van de patroon. Er zat voor de werkmans immers weinig anders op dan het loon te accepteren dat de patroon bood, terwijl ook over de lengte van de werkdag niet viel te onderhandelen.

Pijpers' pleidooi hielp niet, want op 4 april 1895 besloot de gemeenteraad met 17 tegen 13 stemmen dat er geen regels over minimumloon en maximale werktijd in de bestekken opgenomen werden⁵⁵. Pijpers stond dus niet alleen, maar de tegenstanders van overheidsingrijpen hadden in de raad nog steeds de meerderheid.

'Een lor'

De werkkliedenverenigingen vonden dat de raad een verkeerde beslissing had genomen en teveel 'de professorale belangen' had behartigd. Ze kregen ruime steun van vooruitstrevende burgers. Op 22 april 1895 hielden de 'ordelijke' arbeidersvereni-

gingen Cultiveeren, Patrimonium en St. Joseph een massabijspraak met vrije discussie in Tivoli, onder het motto 'Die zwijgt wordt geacht toe te stemmen'. De leden van de gemeenteraad waren uitgenodigd, maar er waren er niet meer dan drie komen opdagen, onder wie uiteraard Pijpers. Sprekers waren onder anderen de voorman van de rooms-katholieke arbeidersbeweging in het oosten van het land - pater Alphons Ariëns - en Klaas Kater, de voorzitter van Patrimonium, die Utrecht kende omdat hij er van 1888 tot 1891 had gewoond⁵⁶. Heldt zou ook spreken, maar hij was verhinderd.

De inleiders lieten duidelijk merken dat zij het rapport 'jammerlijk eenzijdig en partijdig' vonden. Pijpers en de aannemer Vink waren de enige leden van de commissie geweest die iets wisten van de toestand waarin de arbeiders verkeerden. En Vink was 'een oud, eerbiedwaardig maar reeds afgeleefd man'. Het rapport was het werk van de verstokte conservatief-liberaal d'Aulnis de Bourouill, die nog steeds vasthield aan de leer van het 'laat-maar-waaien' en met al zijn 'boekenwijsheid' nauwelijks iets wist van het dagelijks leven. Hij had aan de ingang van de zaal een brochure laten uitdelen waarin hij voor drogredeneringen waarschuwde en geruststellend beweerde dat het rapport juist de belangen van de arbeiders behartigde. Maar de sprekers hadden er weinig mee op. Zij noemden het rapport 'een lor, het betekent niets, men kan er geen steek wijs uit worden'. De vrijheid van de werklieden die er zogenaamd in werd verdedigd, was niet meer dan vogelvrijheid. 'Wil men niet het socialisme in de kaart spelen, dan houde men rekening met de billijke wenschen der ordelijke werklieden.' Het rapport toonde duidelijk aan dat de arbeiders hoognodig kiesrecht moesten krijgen, omdat de mensen die nu de touwtjes in handen hadden, niets voor hen deden.

Na de toespraken volgde de aangekondigde discussie. Troelstra nam het voortouw en suggereerde spottend dat de tegenstemmers in de raad uit schaamte hadden gehandeld. Zij wisten immers dat de gemeentewerklieden veel te weinig verdienden en durfden daarom niet van aannemers te eisen dat die wel een goed loon zouden betalen. Troelstra vond dat een arbeider f 15,- per week moest verdienen. Hij viel ook de organisatoren van de meeting aan. Zij hadden een uiterst gematigde motie geformuleerd waarin aan de gemeenteraad werd gevraagd een nieuw en 'meer onpartijdig' onderzoek te laten verrichten. De uitkomst daarvan zou dan gelegenheid geven op het besluit terug te komen. Troelstra wees erop dat de gemeenteraad na langdurig overleg een beslissing had genomen en deze natuurlijk niet direct weer ter discussie kon stellen. Hij kwam daarom met een motie die wel effect kon hebben. Daarin werd geconstateerd dat de tegenstemmers in de raad hadden bewezen 'onbekwaam te zijn tot het beoordeelen van de belangen der arbeiders'. Zij moesten niet herkozen worden. Tenslotte werden de arbeiders opgeroepen te strijden voor algemeen kiesrecht zodat er 'niet alleen personen worden gekozen, die de bezittende klasse - doch ook, die de arbeiders vertegenwoordigen'.

Troelstra gaf duidelijk aan dat het geen zin had nog woorden vuil te maken aan het rapport. Het ging er nu om de raadsleden onder druk te zetten. In zijn betoog vatte hij de mening samen van de meeste aanwezigen en van de speeches: het raadsbesluit deugde niet. Maar de organisatoren van de bijeenkomst wilden - bij al hun kritiek - geen formeel protest laten horen. Zij wilden 'luide verkondigen' dat er onjuiste argumenten waren gebruikt. Dat de arbeider een heilig recht had op een loon dat niet afhankelijk mocht zijn van de concurrentiestrijd op de vrije markt. Het moest de werkman 'zijn leven, zijn gezondheid, de instandhouding zijner volle mannelijke kracht' garanderen. Maar zij weigerden principieel te protesteren tegen het gezag tenzij geloof of gewetensvrijheid werden aangetast.

De leiding van de vergadering besloot daarom Troelstra's motie niet in stemming te brengen. Er ontstond daarop groot tumult; men zong liederen en er werd geschreeuwd. Troelstra zag kans, boven het lawaai uit, de voorstanders van zijn motie door handopsteken hun mening te laten geven. Het waren er enkele honderden. Vervolgens vertrok hij met zijn aanhangers, terwijl zij luidkeels het vrijheidslied zongen. Ook de andere aanwezigen gingen vervolgens naar huis⁵⁷.

In feite had Troelstra de vergadering 'overgenomen'. Dat gebeurde toen vaker: men ging met een groep gelijkgezinden naar een politieke bijeenkomst en verstoorde daar de gang van zaken door veel vragen te stellen en luidkeels afwijkende meningen te verkondigen of liederen te zingen⁵⁸. Achteraf is Troelstra verweten dat hij zich niet aan de afspraken had gehouden. Hij zou tijdens voorafgaand overleg hebben voorgesteld hem om tactische redenen buiten het organiserend comité te houden. Tijdens de bijeenkomst zou hij dan de organisatoren steunen. In plaats daarvan had hij zijn eigen motie doorgedrukt en verder vergaderen onmogelijk gemaakt. Verongelijkt constateerden zijn tegenstanders dat het opnieuw onmogelijk was gebleken om met de socialisten samen te werken⁵⁹. Maar zelfs het *UD* gaf toe dat Troelstra met zijn betoog en zijn motie 'als orgaan van het logisch verstand' was opgetreden.

De meeting was een fiasco geworden. Ze had wel een paar zaken duidelijk gemaakt. Allereerst dat de gematigde werklieden geen gevaar voor de bestaande orde vormden. Vervolgens dat de werklieden hun zaken zelf moesten opknappen omdat zij niet op echte hulp van de heren konden rekenen. Tenslotte dat de verschillen tussen de eisen van de socialisten en de verzoeken van de anderen in de praktijk betrekkelijk gering waren.

Ook buiten de meeting werd onbehagen over het raadsbesluit geuit. *De Baanbreker* noemde d'Aulnis de Bourouill een 'katheder-idioot' en gaf Cultiveeren het advies om het beschermheerschap aan burgemeester Reiger te ontnemen, omdat hij het rapport had gesteund⁶⁰. Het *UD* waarschuwde dat het onverstandig was niet naar de stem van de werklieden te luisteren nu velen van hen binnenkort weleens kiesrecht konden krijgen⁶¹.

De zaak van de bestekken is in de jaren daarna nog vaak aan de orde gekomen. Langzaamaan naderde de oplossing. In 1900 liet de raad onder meer opnemen dat bij gemeentewerken de werkdag niet vóór zes uur mocht beginnen en maximaal elf uur mocht duren. Ook moesten de aannemers de lonen verhogen voor werklieden van 23 jaar en ouder. Maar deze regel werd niet aangepast aan algemene loonontwikkelingen, want in 1902 klaagde de vakbond van timmerlieden 'Tijd en Vakbelang' dat verscheidene ondernemers al hogere lonen betaalden dan de regel voorschreef. Als de gemeente niet volgde, zouden zij de lonen weer verlagen. Het gemeentebestuur hield de boot af ⁶².

'Een menswaardig bestaan'

Tijdens de meeting had Troelstra de gemeente verweten dat ze haar werklieden slecht betaalde. Hij wist waarover hij sprak, want de afdeling Utrecht van de SDAP had juist in die tijd een onderzoek naar dat thema afgerond. Troelstra had de bevindingen samengevat in een rapport over de lonen en arbeidsomstandigheden van de gemeentewerklieden ⁶³.

Dat thema was al eerder besproken. In 1870 was bijvoorbeeld een ziekenfonds gesticht voor werklieden bij de stedelijke gasfabriek ⁶⁴. Omstreeks 1880 was een actie begonnen om het personeel van de gemeentereiniging te saneren. De 'Vaalt' was 'een schuilplaats voor invaliden' geworden doordat er veel mannen werkten die eigenlijk arbeidsongeschikt waren. Raadsleden en diaconieën stuurden er 'onmogelijke sollicitanten' heen met aanbevelingsbrieven. Bij de aanstelling had men meer op deze aanbevelingen gelet dan op de kwaliteiten. Dat was onjuist, want het werk was zwaar. 'Bij de werklieden der gemeentereiniging toch is op zestigjarige leeftijd in den regel de beste werkkracht gebroken, daar veel arbeid in gebogen houding, bij nacht of wel in eene atmosfeer van schadelijke gassen wordt verricht.' Bovendien waren de lonen laag. Jongens werkten er bijvoorbeeld ruim 63 uur per week en verdienden per uur 5,5 cent. Vergoelijkend werd gemeld: deze jongens 'verrichten geen eigenlijken arbeid, maar zijn alleen om 't paard te bewaken' ⁶⁵.

Op 3 januari 1889 had de raad gediscussieerd over de vraag of het wenselijk was een pensioenregeling voor gemeentewerklieden in te voeren en hoe dat eventueel gefinancierd moest worden. Voor ambtenaren en kantoorbedienden bij de gemeente bestond zo'n regeling allang en er waren weinig argumenten te bedenken waarom er voor de werklieden bij de gasfabriek of de gemeentereiniging geen zou komen. Omdat de lonen zo laag waren, konden deze werklieden zelf niets opzij leggen voor de oude dag. Als een soort compensatie voor het ontbrekende pensioen liet de gemeente hen tot op hoge leeftijd doorwerken. Op die manier hadden zij tenminste nog enig inkomen, maar een echt sociaal beleid was dat niet. Anderzijds was ook duidelijk dat het werk van die 'ouden en gebrekkigen' weinig voorstelde en

het tempo drukte van 'de nog krachtige werklieden'. Niemand wilde immers een uitslover zijn door harder te werken dan een ander. Een commissie uit de raad had toen, in 1889, voorgesteld de mannen op hun zestigste te pensioneren. Het zou de gemeente wel geld kosten, maar in ruil daarvoor mocht men verwachten dat de mannen met extra toewijding zouden werken. Op 21 maart 1889 had de raad dit voorstel aangenomen⁶⁶.

Maar de arbeidsomstandigheden en het loon van de gemeentewerklieden bleven beneden peil en in mei 1895 stelde het rapport van Troelstra dat aan de kaak. De eerste zin was al een duidelijke geloofsbelijdenis. 'Bij het vele treurige, dat in de tegenwoordige maatschappij valt waar te nemen, is er toch één feit, dat ieder, die hart heeft voor zijn naaste, moet bemoedigen, het feit nl., dat de arbeidersklasse, die het meest onder de heerschende misstanden gebukt gaat, [...] het besef krijgt, dat zij zelve geroepen is, ze te verbeteren, en dat dientengevolge ook de andere kringen der maatschappij het onhoudbare van vele toestanden beginnen in te zien.' Op de gasfabriek bijvoorbeeld moesten de mannen vaak achttien uur achter elkaar werken. Bij de gemeentereiniging was het nog erger: om de andere dag zeventien uur. Bovendien waren de regelingen voor overwerk, zondagsarbeid en dergelijke onvoldoende. Er werden willekeurig boetes opgelegd, tegen de beslissingen van de werkbazen was geen beroep mogelijk en er ontbrak een uniforme regeling bij ziekte of ongeval.

De meesten verdienden minder dan het Utrechtse gemiddelde van ruim f 7,- per week. Het rapport van Troelstra rekende voor, dat een gezin met drie kinderen veel meer nodig had, zonder dat het zich enige luxe kon veroorloven:

| | | | |
|-------------|--------|--------------------|--------|
| brood | f 1,30 | melk | f 0,56 |
| aardappelen | f 1,- | vlees en spek | f 0,80 |
| boter | f 0,65 | koffie en thee | f 0,65 |
| suiker | f 0,13 | groenten | f 0,50 |
| vet | f 0,30 | zout, peper, azijn | f 0,15 |

Alleen aan voedsel was het gemiddelde gezin al ruim f 6,- kwijt. Daarbij kwam dan nog voor

| | | | |
|-------------------|--------|--------------|--------|
| huur | f 2,25 | 'zieken- en | |
| 'vuur en licht' | f 0,60 | doodenfonds' | f 0,50 |
| schoolgeld | f 0,20 | de was | f 0,30 |
| kleding/schoeisel | f 2,- | | |

En dan was er nog geen rekening gehouden met uitgaven voor kaas, bier, bevalling, brandverzekering, contributie voor verenigingen, krant, zakgeld, speelgoed, reisgeld en ziektekosten.

De gemeentewerkman verdiende dus niet genoeg voor een 'menschwaardig bestaan'. Troelstra vond dat de arbeider een loon moest verdienen 'waarbij men, bij matigen arbeid waarvoor men geschikt is, genoeg ontvangt, om in de stoffelijke behoeften van zich en de zijnen te voorzien, redelijk kan genieten van wat het leven aangenaam maakt en tijd, lust en gelegenheid overhoudt, om zich volgens zijn aanleg verder te ontwikkelen'. Dat betekende een loon van ongeveer 15 gulden per week, hetgeen uitsluitend 'een enkelen geluksvogel' verdiende. De heel wat gematigder Pijpers had in 1893 voorgerekend dat een gezin met drie kinderen voor *f* 13,42 per week alleen maar zeer sobertjes kon leven. Voor gemeentewerklieden gold dus in 1895 nog steeds wat een sociaal bewogen auteur twintig jaar eerder had genoteerd: het arbeidersgezin moest wonderen verrichten 'op het gebied der Economie domestique, om behoorlijk van den eenen betaaldag tot den anderen te kunnen geraken'⁶⁷. In het rapport nodigde de SDAP de raad uit om naar Amsterdams voorbeeld een betere regeling voor de gemeentewerklieden in te stellen. Uiteindelijk moest de achturige werkdag komen, na een overgangperiode waarin tien uur was toegestaan. Overwerk moest goed worden betaald en zou veel minder nodig zijn wanneer de gemeente meer personeel in dienst nam. Het rapport vond *f* 15,- per week een aanvaardbaar loon voor gehuwden. Verder vroeg het om een goede regeling van ziekengeld, ontslag, boetes en straffen.

Het rapport verdween in een lade en de lonen en arbeidsvoorwaarden van het gemeentepersoneel bleven matig. Dat bleek in juni 1895 toen de 'nachtwerkers' - de mannen van de gemeentereiniging die in de kleine uurtjes de beerputten ledigden, de putjesscheppers - in een rekwes om meer loon vroegen⁶⁸. Zij verdienden naar hun zeggen *f* 1,10 tot *f* 1,20 per nacht. In de zomermaanden konden zij daarvan wel rondkomen. Zij werkten dan elke nacht, behalve op zon- en feestdagen. 's Winters daarentegen was er vaak maar drie keer per week werk. Zij verdienden daarmee hoogstens *f* 3,60 en waren dus aangewezen op liefdadigheid.

De raad vroeg het college om advies. B. en W. stelden een grondig onderzoek in naar de juistheid van de klachten. Dat was niet ongewoon, zeker niet wanneer het college zich tegenover de raad moest verantwoorden. Maar deze keer wilden zij waarschijnlijk socialistische overdrijving aan de kaak stellen. Bovendien ging het om gemeentepersoneel en dat viel onder de bevoegdheid van het college. B. en W. voerden een gesprek met de zes ondertekenaars en kwamen mede op grond daarvan met een rapport waaruit bleek dat de nachtwerkers de waarheid geweld hadden aangedaan. Allereerst was gebleken dat niet allen namens wie de zes zeiden te spreken, het rekwes hadden gelezen. Een van de ondertekenaars had zelfs achteraf ontdekt dat hij het niet met de inhoud eens was 'maar hij konde niet opgeven, waarom hij het dan toch ondertekend had. Een ander verklaarde, dat zijne vrouw het door eene buurvrouw had laten onderteekenen'.

Ook over hun loon gaf het rekwes onjuiste informatie. Zo had er een onderteke-

naar opgegeven dat hij in 1894 per week f 6,- had verdiend, terwijl uit de boeken bleek dat het - inclusief overwerk - f 9,75 was. Omdat zij maar zeven uur per nacht werkten, konden zij zeker in de zomer hun inkomen overdag aanvullen. Gemiddeld bleek hun loon daardoor op f 9,50 per week te liggen, bij maximaal zestig uur arbeid. Toen de ondertekenaars deze gegevens onder ogen hadden gekregen, waren zij hoogst verbaasd geweest, aldus B. en W.

De opmerking dat zij 's winters bij de bedeling moesten aankloppen, was ook al niet juist. Twee mannen hadden inderdaad de afgelopen winter steun gekregen van het Burgerlijk Armbestuur. Dat zou niet gebeurd zijn als hun aanvraag beter was gecontroleerd. Het tweetal had weliswaar een klaaglijk verhaal opgehangen over hun gezin met zes kinderen. Maar die kinderen hadden ook geld ingebracht: f 1,50 tot f 2,50 per week. De mannen hadden dus bedelingsgeld opgestreken dat in feite was gekost op mensen die er werkelijk behoefte aan hadden.

De gemeenteraad ging accoord met het voorstel van B. en W. om de afhandeling van de zaak aan het college over te laten. Een van de raadsleden merkte op: 'Wij leven in een tijd, waarin het aan de orde, ja in de mode is, sympathie te toonen voor degenen, die geacht worden verdrukt en verongelijkt te zijn. Dit rapport is een toonbeeld van lichtvaardigheid in die richting'. Het commentaar van B. en W. werd in gedrukte vorm uitgegeven zodat iedereen kon lezen dat zulke klachten lang niet altijd juist waren⁶⁹.

Tot slot

In 1890 schreef het UD tevreden: 'Wie onbevagen oordeelt zal moeten erkennen, dat er in de laatste jaren zeer veel in het belang van onze werklieden is gedaan en er meer en meer naar wordt gestreefd hun lot te verbeteren en hen lichamelijk, verstandelijk en zedelijk in staat te stellen den strijd om het bestaan met voordeel te voeren'⁷⁰. De journalist dacht daarbij in de eerste plaats aan zaken als verbetering van de zorg voor de volksgezondheid, de volkshuisvesting en het onderwijs. Aan lonen en arbeidsomstandigheden ontbrak nog heel wat, zoals iedereen na de rapportage van de enquêtecommissie in 1887 kon weten. Maar net als in de rest van Nederland was de Utrechtse bevolking in overgrote meerderheid anti-socialistisch en niet bereid zelfs maar revolutionaire taal uit te slaan. De socialisten werden op allerlei manieren tegengewerkt. Dat varieerde van een weigering hun een zaal te verhuren tot het publiceren van de negatieve bevindingen van B. en W. met een rekwest waarachter hun invloed werd vermoed⁷¹. Troelstra en de zijnen hebben het er zelf naar gemaakt. In *De Baanbreker* spotten zij met elk gezag en vielen zij alle autoriteiten aan. Bij demonstratieve optochten en bijeenkomsten van werklozen lieten de socialisten zich luidruchtig horen. Zij waren bij zoveel rellen betrokken dat velen alleen al bij het horen van het woord socialisme voor hun ruiten vreesden.

De gezagsgetrouwe opstelling van de niet-socialistische werkliedenverenigingen had hun geen massale aanhang bezorgd. Soms werkten ze ondanks de verzuiling samen, bijvoorbeeld in het Comité voor Werkverschaffing, om te voorkomen dat oppassende valide werklieden tot pauperisme zouden vervallen of zich zouden aansluiten bij 'kwaadwilligen'⁷². Zij konden op wat minzame steun van hogerhand hopen zolang zij beleefd om verbetering van hun lot vroegen. Zij streefden naar harmonie en wilden geen aantasting van het gezag, zoals bleek tijdens de meeting over de bestekken-kwestie. Maar bij veel burgers groeide het inzicht dat het niet langer verantwoord was de werklieden af te schepen met achteloze en vrijblijvende giften waaraan niet alleen de socialisten een gloeiende hekel hadden.

De gematigde arbeidersverenigingen hadden weinig macht en vormden geen bedreiging voor de openbare orde. Tijdens de meeting bleek dat zij geen boze voornemens hadden, al klonk in de woorden van de sprekers wel degelijk onvrede en verontwaardiging door. Het was dus onverstandig helemaal niet naar hen te luisteren.

De meerderheid van de politiek verantwoordelijken sloot de ogen voor de tekenen des tijds en bleef vertrouwen op de oude en vertrouwde middelen. Deze burgers schudden verontwaardigd het hoofd over de nachtwerkers die in hun rekwest - à raison van f 2,50 geschreven door een beroepsschrijver - brutaalweg allerlei informatie achtergehouden hadden. Zij vergaten dat ook de lonen die de putjesschepers werkelijk hadden verdiend, te laag waren om redelijk van te kunnen leven. Het gemiddelde loon in Utrecht was nauwelijks de helft van wat ook gematigde arbeiders nodig vonden. De constatering dat velen daar bovendien veel te lang voor moesten werken, werd met een doodoener afgedaan. De meeste burgers in Nederland - en dus ook in Utrecht - wilden dat de situatie bleef zoals een journalist in 1886 had omschreven: 'Zij [de werklieden, 'tH] leven - om ons het leven te ver-aangenamen. In ruil daarvoor doen wij hun wel, dat wil zeggen, wij zorgen voor een maatschappelijke toestand, waarbij zij zich binnen de door ons gestelde grenzen bewegen kunnen'⁷³. De werklieden zelf hadden andere toekomstvisioenen.

Gebruikte afkortingen

| | |
|-----|-----------------------------------------------------------------------|
| GAU | Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht |
| HND | Het Nieuwe Dagblad |
| UD | Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad. Algemeen Advertentieblad |
| UC | Utrechtsche Courant. Nieuws- en Advertentieblad |

Literatuur

Altena, 1989 ▶ B. Altena, *'Een broeinest der anarchie'. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929*, Amsterdam, 1989.

- Bos, 1989** ▶ J. Bos, *Voor een betere toekomst. Het begin van de werkliedenemancipatie in Assen 1871-1895*, Assen, 1989.
- Frieswijk, 1977** ▶ J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, Amsterdam, 1977.
- Giele, 1981** ▶ J. Giele, *Een kwaad leven. Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 (Stb. no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen. Uitgegeven Sneek 1887*, Amsterdam, 1981.
- Hagoort, 1934** ▶ R. Hagoort, *Het beginsel behouden. Gedenboek van het Nederlandsch Werklieden-Verbond Patrimonium over de jaren 1891-1927*, z.pl., 1934.
- Hagoort, 1955** ▶ R. Hagoort, *De christelijk-sociale beweging*, Franeker, [1955].
- 't Hart, 1996** ▶ P.D. 't Hart, *Stakers en onruststokers in de Domstad. Uit de beginjaren van arbeidersbeweging en socialisme in Utrecht tussen 1870 en 1895*, Utrecht, 1996.
- Heldt, 1896** ▶ B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1896*, Leeuwarden, 1896.
- Jong van Beek en Donk, 1869** ▶ J.J.F. de Jong van Beek en Donk, *Zijn wij practische philanthropen?*, Utrecht, 1869.
- Kruithof, 1981** ▶ B. Kruithof, "Trouw aan het beginsel". De christelijk-sociale beweging in Nederland van plm. 1875 tot 1909', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 24 (1981) 347-373.
- Oudegeest, 1904** ▶ (J. Oudegeest, red.), *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij 1894-1904*, Amsterdam, 1904.
- Perry, 1975** ▶ J. Perry, 'Socialisme in Maastricht 1884-1894', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1 (1975) 72-146.
- Pierson, 1887** ▶ N.G. Pierson, *De sociale quaestie*, Amsterdam, 1887.
- Rapport, 1901** ▶ *Rapport over geschiedenis, inhoud en werking van bepalingen betreffende minimumloon en maximum-arbeidsduur in bestekken voor bouwwerken*, z.pl., 1901.
- Roes, 1982** ▶ J. Roes (red.), *Bronnen van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland. Toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns 1887-1901*, Baarn, 1982.
- Troelstra, 1898** ▶ P.J. Troelstra, *Van leed en strijd. Verspreide stukken 1892-1898*, Amsterdam, 1898.
- Velde, 1992** ▶ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag, 1992.
- Wal, z.j.** ▶ F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land 1866-1916. Ontstaan en vijfjarige werkzaamheden van den Algemeenen Nederl. Typografenbond*, Nijmegen, z.j.
- Wormser, 1908** ▶ J.A. Wormser, *Een man uit en voor het volk. Het leven van Klaas Kater*, Nijkerk, 1908.

Noten

- 1 GAU, Bibl., LXV D 28, Rapport van het Comité voor Werkverschaffing, 5.
- 2 Gemeentelijk Jaarverslag 1894.
- 3 Hagoort, 1955, 85 e.v.
- 4 UD, 7-2-1896; vgl. ook Kruithof, 1981, 357.
- 5 Hagoort, 1934, 27.
- 6 Zie 't Hart, 1996.
- 7 UC, 18-12-1893.
- 8 UD, 1-6-1887; vgl. Giele, 1981.
- 9 UD, 17-3-1887.
- 10 UD, 22-3-1887.
- 11 UD, 7-5-1890.
- 12 UD, 2-6-1887.
- 13 Vgl. bijvoorbeeld Pierson, 1887.
- 14 UD, 1-1-1887.
- 15 Er waren bijvoorbeeld stakingen in de grafische industrie. Ze blijven hier onbesproken omdat andere verschijnselen meer inzicht verschaffen in de sfeer van toen. Van der Wal, z.j., 93 e.v.
- 16 Bijvoorbeeld in Winschoten sinds 1886, vgl. Bos, 1989, 70.
- 17 *De Controleur*, 18-7-1891.
- 18 UC, 18-7-1891.
- 19 Pijpers was onder meer voorzitter van Cultiveeren, van de Utrechtsche Werklieden Bestuurders Bond, van de Utrechtsche Coöperatieve Winkelvereniging voor Werklieden, van de Werklieden Schaakvereniging, van de Spaar- en Voorschotkas, van de afdeling Utrecht van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond en van de Utrechtsche Typographische Vereeniging 'Nut en Genoegen'. Verder is hij ook nog penningmeester en later voorzitter geweest van de Utrechtse afdeling van de Vereeniging tot Bevordering van Fabriek- en Handwerksnijverheid en bestuurslid van de Utrechtsche Coöperatieve Bouwvereniging 'Nut door Spaarzaamheid' en de winkelvereniging 'Ons Belang'.
- 20 UD, 8-5-1894; *De Baanbreker*, 1-12-1894; UC, 21-7-1894.
- 21 UD, 12-7-1891, 15-7-1891, 17-7-1891, 19-7-1891, 20-7-1891, 21-7-1891, 23-7-1891, 24-7-1891, 27-7-1891; *De Nieuwe Courant voor Utrecht en Omstreken*, 11-7-1891, 18-7-1891, 25-7-1891; *De Oranjevaen. Antirevolutionair Weekblad voor het Sticht*, 18-7-1891, 25-7-1891; *De Controleur*, 18-7-1891, 25-7-1891, 1-8-1891; *Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland*, 15-7-1891, 20-7-1891, 21-7-1891. Ook elders vonden burgers dat het bestuur geen zaak was voor arbeiders, vgl. Velde, 1992, 98.
- 22 *De Controleur*, 5-8-1893; 27-1-1894. UD, 24-1-1893.
- 23 *De Baanbreker*, 9-11-1895; Oudegeest, 1904, 146.

- 24 Bijvoorbeeld GAU, Stadsarchief V, 94x, 20-10-1853 (91), 29-11-1853 (67-70).
- 25 GAU, Stadsarchief V, 67x, 21-1-1893 (40).
- 26 Idem, 7-12-1893 (543).
- 27 UD, 2-5-1894; UC, 4-5-1894.
- 28 GAU, Stadsarchief V, 94x, 3-3-1893 (62); 4-3-1892 (100).
- 29 UD, 24-11-1893; vgl. GAU, Stadsarchief V, 94x, 24-11-1894.
- 30 GAU, Bibl. LXV D 28, Rapport van de Comité voor Werkverschaffing; VI B 58, Verslagen van dit Comité; VV 18 (1893) Statuut en Huishoudelijk Reglement van het Comité voor Werkverschaffing; VV 18 (1895) Reglement van het Comité voor Werkverschaffing, opgericht te Utrecht den 28sten September 1894.
- 31 Grondijs was in 1900 penningmeester van Patrimonium en in 1903 secretaris, vgl. Hagoort, 1955, 80, 105. Ook Vlissingen had het Haagse voorbeeld gevolgd: Altena, 1989, 141.
- 32 Het Militair Logement was een gedeelte van de kruisgang van de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat. Het werd onder meer als kazerne gebruikt. UD, 3-11-1893.
- 33 Roes, 1982, 296.
- 34 *De Baanbreker*, 15-9-1894, 22-9-1894, 6-10-1894, 20-10-1894, 24-11-1894, 15-12-1894.
- 35 *De Controleur*, 9-12-1893.
- 36 UC, 28-1-1893.
- 37 UC, 10-9-1894.
- 38 GAU, Bibl., XXVII G 5.
- 39 *De Baanbreker*, 14-7-1894.
- 40 In 1908 bijvoorbeeld kocht de Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg een aantal bomen van de gemeente om ze door werklozen tot kachelhout te laten verwerken, vgl. het orgaan van de vereniging *Armenzorg*, febr. 1908. Deze vereniging was in 1891 opgericht en bestreed onder meer de gewoonte om zonder na te denken aalmoezen te geven aan iedereen die erom vroeg.
- 41 UC, 7-7-1894.
- 42 *De Baanbreker*, 7-7-1894; HND, 2-7-1894; in andere steden vergelijkbare acties, bijvoorbeeld Altena, 1989, 143 e.v.; Frieswijk, 1977, 145.
- 43 UD, 1-7-1894.
- 44 Zie hierover 't Hart, 1996.
- 45 HND, 15-7-1894.
- 46 GAU V 67x, 12-7-1894; GAU Bibl., Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad.
- 47 HND, 7-8-1894.
- 48 C.V. Gerritsen was graanhandelaar in Amersfoort, verhuisde in 1885 naar Amsterdam, werd daar in 1888 lid van de gemeenteraad en zat tussen 1893 en 1897 in de Tweede Kamer. Hij heeft in 1882, samen met onder meer Aletta Jacobs en B.H. Heldt, de Neomalthusiaanse Bond opgericht en trouwde in 1892 met Aletta Jacobs.
- 49 Vgl. Rapport, 1901.
- 50 GAU V 67x, 16-10-1890.
- 51 GAU V 67x, 31-1-1895 (61); V 592X.
- 52 UC, 21-3-1895.
- 53 GAU V 67x, 25-3-1895 (183); ook 21-3-1895 (135), 24-5-1895 (225), 6-6-1895 (264B).
- 54 UD, 17-3-1895, 19-3-1895.
- 55 GAU, Bibl., Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad, 28-3-1895, 29-3-1895, 4-4-1895.
- 56 Zie voor de rede van Ariëns: Roes, 1982, 285 e.v.; Kater in Utrecht zie Wormser, 1908, 24-25.
- 57 UD, 23-4-1895, 24-4-1895; UC, 6-4-1895, 19-4-1895, 24-4-1895, 25-4-1895.
- 58 Vgl. de klacht daarover bij Heldt, 1896, 56 e.v.
- 59 Hagoort, 1934, 191.
- 60 *De Baanbreker*, 25-5-1895. Andere protesten GAU, Stadsarchief V, 67x, 25-4-1895 (183), 24-5-1895 (225).
- 61 UD, 24-4-1895.
- 62 GAU, Stadsarchief V, 67x, 13-12-1900 (472); 1-5-1902 (138), 26-6-1902 (210); 2-1-1913 (5).
- 63 Idem, 67x, 24-5-1895 (224); *De Baanbreker*, 2-3-1895; Rapport uitgebracht door eene Commissie uit de afd. Utrecht der Soc. Dem. Arb. Partij omtrent den toestand der werklieden in dienst der gemeente Utrecht, in GAU V 67x, 24-5-1895 (224).
- 64 GAU, Bibl., VV 18 (1870).
- 65 GAU, Stadsarchief V, 121x, 14-2-1887; Idem, 592x.
- 66 Idem, 67x, 3-1-1889 (10); ook het Nut steunde de actie, idem, 67x, 14-3-1889 (103); 21-3-1889 (131).
- 67 Troelstra, 1898, 36, 37; UD, 3-2-1893; Jong van Beek en Donk, 1869, 8.
- 68 GAU V 67x, 6-6-1895 (263).
- 69 GAU V 67x, 24-10-1895 (494); GAU, Bibl., Verslag van het verhandelde in de gemeenteraad, 24-10-1895; Perry, 1975, 112.
- 70 UD, 15-5-1890.
- 71 Ook elders gebeurde dit, vgl. Altena, 1989, 146.
- 72 UD, 5-1-1893.
- 73 Citaat uit het radicale blad *De Amsterdammer* bij Velde, 1992, 127.

